

Németh Áron¹:

Prófétai emóciók Megjegyzések az ószövetségi prófétaság antropológiai aspektusaihoz*

Prophet's Emotions.

Notes on the Anthropological Aspects of Old Testament Prophets.

The current study is part of the recent discourse of Old Testament Anthropology, in which feelings, affects, and emotions play a prominent role. In particular, Paul Kruger and Andreas Wagner's approaches and observations have given new impetuses to this research area. My study on the emotions of prophets is situated at the crossroads of the Old Testament emotion research and of the Old Testament prophecy studies. Reflecting on the newer achievements, I examine the description and nature of emotions appearing in prophetic books and in biographies of Old Testament prophets, surveying their possible characteristics. After a brief overview of the research history (1.), the study first deals with the Old Testament concept of emotions in general (2.), then specifically examines three issues of prophetic emotions (3.): how do the emotions of God and the emotions of the Prophet relate to each other? (3.1.); how does the so-called "container-metaphor" appear in context of prophetic emotions? (3.2.); how does emotion and communication relate to each other in the symbolic acts of prophets? (3.3.)

Keywords: Biblical studies, Old Testament anthropology, emotions, prophets, conceptual metaphors, symbolic acts

1. Bevezetés

Az ószövetségi antropológia területén igen intenzív diskurzus folyik napjainkban a megközelítés új lehetőségeit illetően. Az egykori heidelbergi professzor, Hans Walter Wolff méltán alapműnek nevezett és a téma standard szakirodalmaként használt 1973-as monográfiája évtizedekre meghatározta az Ószövetség antropológiájának kutatását, ám ezzel együtt stagnálást

---

¹ Egyetemi adjunktus, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, email: nemeth.aron@drhe.hu.

* Bodó Sárának szeretettel és áldáskívánással.

is hozott ezen a területen.² A 2000-es évektől kezdődően azonban fokozatosan erősödnek fel azok a kritikai hangok Wolff koncepciójával kapcsolatban, melyek az ószövetségi antropológia témáinak, módszertanának újragondolását hozták magukkal. Részben ennek köszönhetően az utóbbi években került jobban előtérbe az emóciók kérdése is az ószövetség-kutatásban. Elsők között Paul Kruger, Andreas Wagner és Susanne Gillmayr-Bucher nevét kell itt megemlítenünk, de rokon területeken is keletkeznek újabb tanulmányok ebben a témában, mint például ókori közel-keleti ikonográfia vagy ószövetségi deuterokanonikus könyvek.³ Jellemző tendenciája ezeknek az újabb kutatásoknak az interdiszciplináris nyitottság, a bibliai tudományok mellett fontos szerepet kap például a (történeti) pszichológia és a kognitív nyelvészet.

Jelen tanulmány a bibliai érzelmkutatás területén belül a profétai emóciókra fókuszál. A prófétaság intézményének, a profétai könyveknek, illetve a profétai személyeknek az antropológiai megközelítése, s ezen belül a profétai emóciók érintése nem egészen új keletű az ószövetség-kutatás történetében. A történeti kritika 19. századi megjelenésével a korábbi elképzeléseket leváltva egyre inkább felerősödik az a nézet, hogy a proféták nem saját akarat nélküli eszközként, hanem önálló személyiséggel, saját tudattal és érzelmekkel rendelkező inspirált emberként vesznek részt Isten munkájában. Igaz, csak nagyon érintőlegesen, de már Franz Delitzsch is foglalkozik az Ószövetségben megjelenő érzelmekkel a *System der Biblischen Psychologie* (1855) c. munkájában. Bernhard Duhm (1892), Gustav Hölscher (1914) és Hermann Gunkel (1917) kutatásai leginkább a proféták sajátos pszichológiai élményére, az extázisra fókuszálnak. Impulzusaik révén igen népszerű téma lett a proféták lelki világa, még magyar nyelvű tanulmányok is fémjelzik az érdeklődésnek ezt az irányát, mint például Tóth Lajos *A proféták lelki világa* (1926) c. pápai székfoglaló beszéde vagy Domján János *A proféták lelke* (1937) c. rádiós előadása.⁴

E mostani tanulmány azonban nem ezen a vonalon kíván tovább haladni, és valamiféle bibliai pszichológiát folytatni, sem az extázis jelenségét vagy éppen Ezékiel pszichopatológiai tüneteit boncolgatni, hanem az ószövetségi antropológia területén napjainkban zajló érzelmkutatás újabb eredményeinek figyelembevételével vizsgálja a profétai könyvekben, illetve profétai életutakban megjelenő emóciók működését, leírását, ezek esetleges sajátosságait.

---

² Hans Walter WOLFF: *Anthropologie des Alten Testaments*, Chr. Kaiser – Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh–München, 1973. Legutóbbi kiadás 2010-ben jelent meg Bernd Janowski gondozásában, kisebb szerkesztői kiegészítésekkel. A német nyelvű kiadások mellett számos fordítás is napvilágot látott, magyar nyelven lásd, Hans Walter WOLFF: *Az Ószövetség antropológiája*, (Pápai Teológiai Könyvek) Harmat–PRTA, Budapest, 2001.

³ Sara KIPFER (szerk.): *Visualizing Emotions in the Ancient Near East*, (OBO 285) Academic Press–Vandenhoeck & Ruprecht, Fribourg–Göttingen, 2017; Renate EGGGER-WENZEL – Jeremy CORLEY (szerk.): *Emotions from Ben Sira to Paul*, (DCLY 2011) De Gruyter, Berlin, 2012.

⁴ TÓTH Lajos: *A proféták lelki világa*. Székfoglaló értekezés, Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1926; DOMJÁN János: *A proféták lelke*, (Az Igazság és Élet füzetek 10.) Városi Könyvnyomda, Debrecen, 1937.

2. Érzelmek/emóciók az Ószövetségben

Az ószövetségi érzelmekutatás egyik alapproblémája, hogy az Ószövetség héber szövegében nincs olyan standard metakifejezés, olyan átfogó fogalom, amit 'érzelem'-ként, 'emóció'-ként fordíthatnánk, vagy igeként általában kifejezné, amikor az ember érzelmeket él át.⁵ Nincs olyan bibliai lista sem, mely összképet adna az ószövetségi érzelmekről. Az Ószövetség az emóciókat nem általában definiálja, hanem konkrétan, esetekre és élethelyzetekre vonatkozóan nevezi meg őket,⁶ illetve a test különböző belső szerveinek, zsigereinek⁷ megnevezésével utal egyes érzelmekre (metonímiák), melyek az ószövetségi ember tapasztalata szerint is szeizmográfként észlelik azokat az emóciókat, amelyeket az embert érő hatások váltanak ki.⁸

Egy további nehézség, hogy bár a *homo sapiens* vélhetően az érzelmek terén is rendelkezik korokon és kultúrákon átívelő konstansokkal, az emóciók részben társadalmi konstrukciók, és történeti jellegük van, ahogyan erre az ószövetségi antropológiát nagyban formáló történeti antropológia is felhívja a figyelmet.⁹

⁵ Claudia JANSSEN – Rainer KESSLER: *Emotionen (szócikk)* in: Frank CRÜSEMANN (szerk.): *Sozialgeschichtliches Wörterbuch zur Bibel*, Gütersloher Verlagshaus, München, 2009. 107–112; Françoise MIRGUET: *What is an "Emotion" in the Hebrew Bible? An Experience that Exceeds Most Contemporary Concepts*, in: *Biblical Interpretation*. 24. évf., 2016. 442–465. Az érzés igei kifejezője a héberben lehet például az általános értelmű *rá'áh* 'látni', a *tá'am* 'ízlelni' és a *jáda* 'tudni, ismerni', lásd Andreas WAGNER: *Menschenkörper – Gotteskörper. Zur Einführung*, in: Andreas WAGNER (szerk.): *Göttliche Körper – Göttliche Gefühle. Was leisten anthropomorphe und anthropopathische Götterkonzepte im Alten Orient und im Alten Testament?* (OBO 270) Academic Press–Vandenhoeck & Ruprecht, Fribourg–Göttingen, 2014. 23. (A héber kifejezések megjelenítésére itt és a későbbiekben egyszerűsített átírást alkalmazunk a Magyar Hebraisztikai Társaság ajánlását követve.)

⁶ JANSSEN–KESSLER: *Emotionen*, 107; Wolfgang ZWICKEL: *The Iconography of Emotions in the Ancient Near East and in Ancient Egypt*, in: EGGER-WENZEL–CORLEY (szerk.): *Emotions from Ben Sira to Paul*, 1.

⁷ Az érzelmek szomatikus megnyilvánulásai, a fiziológiai effektekkal gyakran és sokféle formában találkozhatunk az Ószövetségben. Az emóciók érzékelésének helye lehet pl. a vese (*kiljáh*); máj (*kábéd*); szív (*léb, lébáb*); lélek (*nefes*), belek, belsőségek, benső (*mé'im, qereb*); has, anyaméh (*rehem, beten*); orr (*af*); csont (*ecem*); szem (*ajin*); fej (*rós*), térd (*berek*), láb (*regel*).

⁸ Silvia SCHROER – Thomas STAUBLI: *Die Körpersymbolik der Bibel*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1998. 75–79; Mark S. SMITH: *The Heart and Inwards in Israelite Emotional Expressions. Notes from Anthropology and Psychobiology*, in: *Journal of Biblical Literature* 117. évf., 1998. 3. szám. 427–436; David B. MUMFORD: *Emotional Distress in the Hebrew Bible Somatic or Psychological?*, in: *British Journal of Psychiatry*. 160. évf., 1992. 1. szám. 93; MIRGUET: *What is an "Emotion" in the Hebrew Bible?*, 451–455; WOLFF: *Az Ószövetség antropológiája*, 67–68; 91–93; Paul KRUGER: *Emotions in the Hebrew Bible. A Few Observations on Prospects and Challenges*, in: *Old Testament Essays* 28. évf., 2015. 2. szám. 401.

⁹ Andreas WAGNER: *Emotionen in alttestamentlicher und verwandter Literatur – Grundüberlegungen am Beispiel des Zorns*, in: EGGER-WENZEL–CORLEY (szerk.): *Emotions from Ben Sira to Paul*, 34.

Ezeknek a körülményeknek a figyelembevételével Andreas Wagner a következő általános, egymással szervesen összefüggő megállapításokat teszi az érzelmek, emóciók ószövetségi koncepciójával kapcsolatban:

- A test alapvetően nem az érzelmek tartálya, tartóedénye. A görög-nyugati gondolkodásban uralkodó metaforának számít, hogy a test mint tárolóedény, tartály tartalmazza az érzelmeket, az ember így „tele lehet”, illetve „megtelhet” gyűlölettel, szeretettel, féltékenységgel, örömmel, bánattal stb. Az ószövetségi gondolkodásra nem jellemző és semmi esetre sem kizárólagos vagy alapvető, hogy az érzelmek a bensőben, a szívben „lagnának”, az emberben keletkezzenek.¹⁰
- Az érzelmek lokalizálása nem magától értetődő dolog. Az Ószövetség szerint az ember az érzékszerveivel, illetve belső szerveivel veszi tudomásul az érzelmeket, de azok részben kívülről érkeznek, a testen kívül is keletkezhetnek.¹¹ Nyelviileg is jól érzékelteti ezt a féltékenységi törvény, mely szerint a féltékenység érzése (*ri^ah qin 'áh*) „áthalad az emberen” (Num 5,14–30, vö. Zsolt 124,4–5), amit a héber nyelv az 'ábar 'átkelni' és az 'al'-ra, -re, -on, -en, -ön' jelentésű prepozícióval fejez ki.¹²
- Az érzelmek sokszor valamilyen (külső) kiváltó okra vezethetőek vissza: ha bizonyos feltételek teljesülnek, bizonyos körülmények fennállnak, úgy az ember (akaratlan ellenére is) automatikusan belekerül az érzelmek szférájába, mint valamilyen erőterbe.¹³ Szemben az érzelmi kontroll nyugati ideáljával, az Ószövetségben nem jellemző, hogy a körülmények ellenére az ember szándékosan kontroll alatt tartja az érzéseit, a személy inkább kiszolgáltatottja az érzelmeknek.¹⁴

¹⁰ WAGNER: *Emotionen*, 53–58; Katrin MÜLLER: *Lieben ist nicht gleich lieben. Zur kognitiven Konzeption von Liebe im Hebräischen*, in: WAGNER (szerk.): *Göttliche Körper – Göttliche Gefühle*, 227–228; Sara KIPFER: *Angst, Furcht und Schrecken. Eine kognitiv-linguistische Untersuchung einer Emotion in biblischen Hebräisch*, in: *Journal of Northwest Semitic Languages*. 42. évf. 2016. 1. szám. 52, csak bizonyos érzelmek esetében gondolja így KRUGER: *Emotions*, 406–407. A test mint edény vagy tartály metafora egyéb összefüggésben előfordul: az emberi test lehet például a bölcsesség, az erő, a hatalom, az ítélet, az átok tartóedénye, bővebben lásd Sara KIPFER – Silvia SCHROER: *Der Körper als Gefäß*, in: *Lectio Difficilior* 2015. 1. szám, <http://www.lectio.unibe.ch> (utolsó megtekintés: 2018. október 31.). 2.

¹¹ Másként Elaine JAMES: *Emotions I.: Hebrew Bible/Old Testament (szócikk)* in: Hans-Josef KLAUCK et al. (szerk.): *Encyclopedia of the Bible and its Reception*. De Gruyter, Berlin, 2013. VII. k. 825, aki a testen és testben lokalizálja az érzelmeket.

¹² WAGNER: *Emotionen*, 59; KRUGER: *Emotions*, 407.

¹³ Ilyennek tekinthető a Num 5,14–30 fentebbi példájában a *ri^ah qin 'áh* (=féltékenység lelke/szele/szellem/ereje), mely önálló erőként lép működésbe és keríti hatalmába az embert.

¹⁴ WAGNER: *Emotionen*, 60.

Fenti megfigyeléseit Wagner döntően a harag/düh, illetve a féltékenység érzései kapcsán teszi, de valószínűnek tartja ezeknek a megállapításoknak a többi érzelmre való kiterjesztheségét. Katrin Müller a szeretet érzésének ószövetségi vizsgálatánál szintén visszaigazolja a tárgy-metafora hiányát,¹⁵ Sara Kipfer pedig a félelem kapcsán állapítja meg ugyanezt, valamint jut arra a következtetésre, hogy az ószövetségi gondolkodásban ez az érzelem sem a test belsejéből, hanem döntően kívülről érkezik.¹⁶ Egyéb érzelmek vonatkozásában azonban további kutatások szükségesek. A következőkben az ószövetségi prófétákat tesszük kontrollcsoporttá, vizsgálva azt, hogy az ószövetségi emóciók fent említett jellegzetességei miként érhetőek tetten náluk, illetve jelentkeznek-e sajátos vonások, melyek külön figyelmet érdemelnek.

3. Prófétai emóciók

Régi és sokféleképpen megfogalmazott tétel, hogy a teológia és antropológia aligha választható el egymástól. Különösen valóságosnak tűnik ez az állítás, amikor az „Isten embere” áll a vizsgálat fókuszában.

3.1. Próféta mint homo sympathetikos?

A prófétákról szóló könyvében Abraham Heschel a prófétát „homo sympathetikos”-ként definiálja, akin Isten pátosza (*divine pathos*) nyugszik, ez mozgatja, olykor előtör belőle, mint valami vihar, magával sodorva gondolatait, érzéseit.¹⁷ Prófétai szimpátiának (*prophetic sympathy*), együttérzésnek nevezi ezt a jelenséget. Véleménye szerint próféták alapvető élménye a „közösségvállalás Isten érzéseivel, szimpátia az isteni pátosszal, kommunió az isteni (ön) tudattal, amely az isteni pátosra való prófétai reflexión keresztül, vagy az abban való részesedés során jön létre.”¹⁸ A próféta meghallja Isten hangját, és érzi Istent.

A szimpátiának persze több fajtája van. Egyfelől beszélhetünk érzelmi azonosságról, ami közös átélése egyazon érzelmnek (*Miteinanderfühlen, joint feeling, community of feeling*), másfelől idegen érzelmekhez való csatlakozásról, ami nem azonosság, hanem azonosulási kísérlet (*Mitgefühl, fellow feeling*). Heschel a prófétai szimpátia említésekor az utóbbira gondol. A szimpátia nem a saját érzelmek elnyomása, negligálása egy idegen érzelem hatására, hanem az emóciók átirányítása, aktív kooperáció Istennel. A szimpátia Heschelnél az az állapot, melyben egy személy nyitott a másik személy jelenlétére, érzelem, mely érzi és átéli azt az érzelmet,

---

¹⁵ „Obwohl es für die Wurzel **וָאֵל** im Alten Testament 251 Belege gibt, findet sich kein einziges Beispiel für die Metapher des ‚Voll-Seins‘ bzw. des ‚Erfüllt-Seins‘...” lásd MÜLLER: *Lieben ist nicht gleich lieben*, 227.

¹⁶ KIPFER: *Angst, Furcht und Schrecken*, 15–79.

¹⁷ Abraham J. HESCHEL: *The Prophets*, Peabody, Prince Press, 32000. 5. 395.

¹⁸ HESCHEL: *The Prophets*, 395.

amelyre reagál.¹⁹ Jóllehet a profétai szimpátia fogalma segítség lehet bizonyos profétai érzelmek, érzelmi folyamatok leírásakor, mégis túlzó a próféta-aspektusra lecsúszkítani.²⁰

Martin Buber, bár részben vitába száll Heschel nézetével és megfogalmazásával, mégis hasonlókat vall a profétai érzelmekről. Együttérzés, szimpátia helyett ő „*imitatio Dei*”-ről beszél, mely az istenképesség miatt válik lehetővé az ember számára. A proféta a saját érzéseivel Istent követi. „*A saját érzéseiben olyan erősen jelenik meg az isteni érzés, hogy olykor saját sorsából is ki tudja olvasni a JHWH és Izráel közötti kapcsolat alakulását...*”²¹

Von Rad pozitívan adaptálja az isteni pátoz és a profétai szimpátia fogalmait: „*a proféta [...] különleges módon eltávolodik önmagától, saját személyes örömeitől és rossz érzéseitől, és az isteni pátoz bevonja őt a saját hatókörébe, és a profétára nem csupán a történelmi tervek ismerete tevődik át, hanem az isteni szív indulatai is: düh, szeretet, aggodalom, megvetés, sőt még tanácsatlanság is.*”²²

Tóth Lajos a profétai érzelmek kapcsán a „vallásos szenvedély” fogalmát használja, amit megkülönböztet az extázis külső jegyeitől. Így fogalmaz: „*Amint elképzelik, hogy haraggal vagy szeretettel van eltelve Istenük, ugyan az az érzés él bennük is: tele vannak temperamentummal, lobogó haraggal vagy túl áradó lelkesedéssel.*”²³

Ezekből a véleményekből is jól látszik annak nehézsége, ami az emberi érzelmek és az isteni érzelmek viszonyának meghatározását illeti a profétai magatartásban. Jeremiásnál különösen is kiéleződik ez a kérdés, hiszen a proféta gyakran beszél azokról az érzéseiről, melyek nem az isteni pátozra, a transzcendens szubjektum érzelmeire való reagálásból fakadnak.²⁴ Jeremiásnak vannak saját emberi érzései, melyek nem az Úr érzései,²⁵ ahogyan más proféták

¹⁹ Uo., 396. Hasonló szimpátia az ember–természet viszonylatban is érzékelhető, amikor az örvendő néppel együtt örülnek a fák, a hegyek és a halmok (Ézs 55,12; Zsolt 96,12), vagy amikor a gyászoló papokkal együtt gyászol a termőföld (Jóel 1,10).

²⁰ Hasonlóan Benjamin UFFENHEIMER: *Prophecy, Ecstasy, and Sympathy*, in: John A. EMERTON: Congress volume: Jerusalem, 1986. (Supplements to Vetus Testamentum 40) Brill, Leiden, 1988. 258.

²¹ Martin BUBER: *A proféták hite*, (ford. Bendl Júlia), Atlantisz, Budapest, 1991. 139.

²² Gerhard VON RAD: *Az Ószövetség teológiája*. II. kötet: *Izráel profétai hagyományainak teológiája*, Osiris, Budapest, 2001, 66, hasonlóan Horst Dietrich PREUSS: *Theologie des Alten Testaments*. Band 2.: *Israels Weg mit JHWH*, Kohlhammer, Stuttgart–Berlin–Köln, 1992. 81.

²³ TÓTH: *A proféták lelki világa*, 9.

²⁴ A „lírai én” explicit közlése saját érzelmeiről, jellemzően a *Zsoltárok* könyvében és a profétai irodalomban fordul elő, Susanne GILLMAYR-BUCHER: *Emotion und Kommunikation*, in: Christian FREVEL (szerk.): *Biblische Anthropologie. Neue Einsichten aus dem Alten Testament*. (Quaestiones disputatae 237) Herder, Freiburg im Breisgau, 2010. 283.

²⁵ Hasonlóan Benjamin UFFENHEIMER: *Prophecy and Sympathy*, in: Immanuel. 16. évf., 1983. 19.

is olykor kifejezik aktuális érzelmi állapotukat: A szolgálát félelmet vált ki belőlük (Ézs 6,5; Jer 1,8; Jón 2,8), az ígehirdetés miatt szégyent (Jer 15,15; 20,7) vagy éppen örömet (Jer 15,16) éreznek, a közelgő veszedelem miatt rettegnek (Ézs 21,4; Jer 4,19; Hab 3,1–16), szomorúság és fájdalom hatja át őket (Ézs 15,5; 16,9–11; 21,3; Jer 8,18; 23,9; Mik 4,8–9). Jól látjuk ezekben az esetekben, hogy az ember ezeknek az érzéseknek is kiszolgáltatottja,²⁶ de azokban nem Isten érzelmei tükröződnek vissza. Sokszor jóval inkább a megszólított emberek érzelmeivel történik azonosulás, szimpátia a prófécia címzettjeivel.²⁷

Egy sajátos esetet találunk a Jónás által megtestesített próféta-karikatúrában, akinek haragjáról (Jón 4,1.4.9) és átmeneti örömről (Jón 4,6) is olvashatunk. Haragja azonban éppen ellentétes azzal az érzellemmel, mely a Ninivén megkönyörülő Istent jellemzi. Isten meg is kérdőjelezi Jónás prófétai haragjának létjogosultságát a történetben: „*Igazad van-e, hogy haragszol?*!”²⁸

3.2. A próféta mint az (isteni) érzelmek tartálya?

Ahogy fentebb már utaltunk rá, a 'megtelni, tele lenni' (ML') valamilyen érzellemmel, meglehetősen ritka szófordulatnak számít az Ószövetségben, az emberre, illetve az emberi testre ugyanis legtöbbször nem úgy tekint az Ószövetség, mint az érzelmek tartálya.

A Jer 6,11 így azon ritka ígehelyek egyike, ahol egy érzelm, nevezetesen a *hémáh* 'harag', a *málé* 'tele lenni' igével áll együtt:²⁹ „*Az ÚR haragja tölt el engem, nem tudom már magamban tartani.*”³⁰ Látszólag a tartály-metaforával van itt dolgunk,³¹ nyilvánvaló azonban, hogy az érzelm nem a prófétában keletkezett, hanem kívülről érkezett.³² Az érzés a próféta érzése lesz, amikor megtelik a kívülről felé érkező isteni haraggal, de csak átmenetileg tárolja

²⁶ Az Ézs 21,4a pl. így fogalmaz: „iszonyat/rémület rontott rám (*bi 'táf'ni*)” (ford. N.Á.). Az itt használt B' T gyök a meglepetésszerű, hirtelen lerohanás, rajtaütés igei kifejezője a héberben, lásd Wilhelm GESENIUS: *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, 18. Auflage, Springer-Verlag, Berlin–Heidelberg, 2013. 166.

²⁷ Vö. VON RAD: *Az Ószövetség teológiája II.*, 171.

²⁸ Isten és a próféta érzelmeinek dinamikájához lásd még BALLA Ibolya: *A héber ׀׀׀ ige Isten 'megbánásával' kapcsolatos jelentései és használata az Ószövetségben*, in: Jaap DOEDENS – SZABÓ Előd (szerk.): *Coram Deo. Tanulmányok a 60 éves Németh Tamás tiszteletére*. PRTA, Pápa, 2018. 7–20, ebben lásd 17–18.

²⁹ Hasonló fordulattal a relatív kései Eszter könyvében találkozunk (Esz 3,5; 5,9 / *hémáh* + *málé* /, vö. Esz 1,12 / *hémáh* + *bé* /), emiatt Wagner a tartály-metafora ószövetségi használata mögött hellenista hatást sejt, lásd WAGNER: *Emotionen*, 61.

³⁰ Ahol másként külön nem jelöltük, ott a bibliai szöveget a RÚF (2014) alapján idéztük.

³¹ Erre utal pl. Von Rad megfogalmazása is: „... a próféta igen realiztikusan – mondhatni szinte tárgyként – a belé helyezett harag edényének tekinti magát...”, lásd VON RAD: *Az Ószövetség teológiája II.*, 72.

³² WAGNER: *Emotionen*, 53.

azt.³³ Küldetése éppen abban áll, hogy ezt a haragot, mint valamilyen folyadékot, kitöltse a gyermekekre, ifjakra, férfiakra, nőkre és idősekre.

A harag folyadék jellege és kiöntése felidézi a harag poharának képét, melyet a Jer 25,15–38 bont ki részletesebben. Az Ézs 51,20-ban – ahol szintén a harag poharáról olvashatunk, melyet az Úr népének kellett kiinnia – ugyancsak megtaláljuk a *málé* ’tele lenni’ igét a *h^amat JHWH* ’Úr haragja’ kifejezéssel. Eszerint a nép fiai miután kiitták ezt a poharat, megteltek a haraggal. Itt az ember nem az átmeneti tárolás céljával és a továbbadás feladatával kapja az Úr haragját, mint Jeremiás próféta, hanem a haragot mint részegítő folyadékot kell elfogyasztaniuk, hogy az kifejthesse pusztító hatását. Nem átveszik a harag érzését, hanem elszenvedik az Úr haragját, nem a haragot érzik, hanem annak következményét tapasztalják: részegség, hányás, elesés (Jer 25,27; Ézs 51,22).

Mindezek fényében a Jer 6,11-et úgy értelmezhetjük, hogy Jeremiás próféta a küldetése részeként maga válik az Úr serlegévé, a harag poharává. A tartály-metaphora tehát abban a sajátos értelemben jelenik meg, hogy az Úr haragja mint kívülről érkező emóció, igénybe veszi a prófétát mint tartóedényt. Az érzelem tárolása azonban nem tartós, csak átmeneti. Ebben az érzelmek egy másik ószövetségi jellegzetessége is tetten érhető, mely szerint az érzelem tartósan nem kontrollálható: „[...] *Fáradt vagyok visszatartani/megtartani/magamban tárolni.*” (ford. N.Á.)

Ehhez hasonlítható még, amikor Jeremiás egyik panaszában (Jer 15,17) is megjelenik a gondolat, hogy a prófétát Isten a *za’ am* ’harag, bosszúság, neheztelés’ érzésével tölti el (*málé*), ami kontrasztja annak az örömnél és a vidámságnak, amit Isten ígénének az „elfogyasztása” (*ákal*) jelentett. Ugyanakkor ellentéte annak a vigadozásnak is, amit a próféta maga körül tapasztal. A harag emóciója ezúttal is kívülről érkezik, a próféta megtelik vele, ez pedig izolálja őt. A kontextusból kiderül, hogy a próféta elmagányosodása a küldetéséből fakad, mely szerint perlekednie kell az egész országgal. Nem belátható számára, hogy a(z isteni?) haraggal való telítettség meddig fog tartani, az elmagányosodása és izoláltsága a 16. fejezet szimbolikus cselekedetei alapján tartósan ígérkezik.³⁴

A félelem érzésének előfordulásaira is igaz, hogy a tartály-metaphora szinte egyáltalán nem használatos az Ószövetségben. A kivételt ismét egy prófétai érzelm-megnyilvánulásban találjuk, amikor az Ézs 21,3a szerint a próféta dereka megtelt (*málé*) reszketéssel (*halhálá^h*).³⁵ A reszketést, remegést jelentő főnév a *HJL*₁ gyökből eredeztethető, ami a szülési fájdalmakkal

---

³³ A Septuaginta az „Úr haragja” kifejezés helyett „haragom” kifejezést olvas, ami vélhetően a fordító szándékos változtatása annak érdekében, hogy elkerülje az antropomorfizmust. Az Ószövetség görög fordításában jellemzőnek mondható az ilyen törekvés, szövegkritikai jelentőséget ezért nem tulajdonítunk az eltérésnek.

³⁴ Werner H. SCHMIDT: *Das Buch Jeremia. Kapitel 1–20*, (ATD 20) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2008. 281–282.

³⁵ KIPFER: *Angst, Furcht und Schrecken*, 52–53. A főnevet lásd még Ez 30,4.9; Náh 2,11.

összefüggő pánikszerű félelmet fejezi ki a héberben.³⁶ A versben a félelem emóciója és a fájdalom érzése nem válik el élesen egymástól, hanem a reszketés fiziológiai manifesztációjában egyesül. A tartály-metaphora használata itt sem jelenti azonban szükségszerűen, hogy az érzelem a bensőben keletkezik, az inkább kívülről támadja meg az embert.³⁷ Az érzelmi felindulást, félelmet, rémületet a látomás és a hallott ítéletes prófécia okozza (Ézs 21,3b).³⁸ Az érzelem „tárolása” itt is csak átmeneti lehet, ezt feltételezi a vajúdó asszony képe.³⁹ A próféta ebben az esetben – szemben a Jer 6,11-gyel – nem Isten érzelmeit tárolja, hanem az üzenet kommunikálása közben telik meg az üzenet tartalmának megfelelő érzelmekkel (vö. Ez 21,11–12).

Az érzelmek és a kommunikáció kapcsolata átvezet a prófétai emóciók vizsgálatának egy következő fontos területére.

3.3. Prófétai szimbolikus cselekedet mint emocionális kommunikáció?

Az emóciók nemcsak egy belső, lelki folyamat részei, hanem egyúttal társadalmi jelenségek is, ami az ószövetségi gondolkodásban különösen is hangsúlyos. Az érzelmeknek ez a társadalmi vetülete a személyközi interakciókban, a verbális és nonverbális kommunikációban érhető tetten. Az emberi kommunikáció szükségszerűen magába foglalja érzelmek cseréjét és kölcsönös egymásra hatását.⁴⁰

A klasszikus prófétai funkció alapvetően kommunikációs feladatot és társadalmi szerepet jelent. Ahogyan a kommunikációban általában nem kizárólagosan információk cseréje történik, úgy a prófétai kommunikáció is közvetít az Istentől kapott információk, azaz a kijelentés mellett érzelmeket is.⁴¹ Itt válik fontossá a prófétai kommunikáció legfőbb sajátossága, hogy a próféta által kimondott szó valójában JHWH szava, tehát a kommunikáció során közölt érzelmekben végső soron az Úr érzelmei is szerepet kell, hogy játszanak. Von Rad a prófétai

---

³⁶ Uo., 22.53; GESENIUS: *Handwörterbuch*, 354.

³⁷ KIPFER: *Angst, Furcht und Schrecken*, 53. A „félelem mint ellenség” metaforához lásd még GILLMAYR-UCHER: *Emotion und Kommunikation*, 282; KRUGER: *Emotions*, 409.

³⁸ Wildberger megjegyzi, hogy a próféta nem az áldozatokkal érez együtt (így pl. Ézs 15,5; 16,9–11; Ez 21,11; Jer 4,19), hanem az üzenet keménységétől és súlyától rendül meg, lásd Hans WILDBERGER: *Jesaja. 2. Teilband: Jesaja 13–27*, (BK.AT 10/2), Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1978. 777.

³⁹ Megjegyzendő, hogy a várandós nő teste a magzatvíz és az anyatej miatt különösen is alkalmas arra, hogy (folyadék)tároló edény képére asszociáljunk. Nem véletlen, hogy a Közel-Keleten talált ókori antropomorf kerámiák között sokkal több a nőalakú (gynaikomorf) edény, mint a férfialakú (andromorf), lásd KIPFER–SCHROER: *Der Körper als Gefäß*, 14.

⁴⁰ GILLMAYR-UCHER: *Emotion und Kommunikation*, 279–280; JANSSEN–KESSLER: *Emotionen*, 109–110; SMITH: *The Heart and Innards*, 434–436, vö. MIRGUET: *What is an “Emotion” in the Hebrew Bible?*, 444, 465.

⁴¹ GILLMAYR-UCHER: *Emotion und Kommunikation*, 279.

szabadság kategóriájába utalja az üzenet formába öntését, a műfaj megválasztását, melyben az isteni üzenet leginkább kifejezésre jut.⁴² Ebben a szabadságban azonban paradox módon jelen van az isteni emóciók kényszerítő körülménye.

Isten Igéje tolmácsolásának egy sajátos kommunikációs formája a prófétáknál a szimbolikus cselekedet. Ez talán a próféta egzisztenciális bevonódásának, az üzenettel való azonosulásának legnyilvánvalóbb formája. Egyes jelképes prófétai cselekedetekenél különösen is középpontba kerülnek az érzelmek.

Hóseás próféta parancsba kapja Istentől: *„Szeresd csak tovább azt az asszonyt, aki más szeretője és házasságtörő, ahogyan az ÚR szereti Izráel fiait, bár más istenekhez fordulnak, és szeretik a mazsolás süteményt”* (Hós 3,1). A szeretet egy összetett emóció, nyilvánvalóan parancsra nem lehet ezt az érzelmet sem produkálni. A parancs nyelviileg értelmezhető úgy, hogy Hóseás korábban is szerette már azt az asszonyt, ezt kell most tovább folytatnia.⁴³

Ahogyan már idéztük, Wagner megállapítja az ószövetségi érzelmek vonatkozásában a kiváltó okok kényszerítő erejét, amikor külső körülmények létrehívják az emóciót, amely aztán hatalmába keríti az embert.⁴⁴ A fentebb vizsgált jeremiási szövegben az Isten haragja, mely aztán Jeremiás haragja is lesz, világosan megnevezett okokra vezethető vissza: a nép utálatos dolgokat művel, körülmetéletlen a fülük, gyalázzák az Úr igéjét, a „prófétától a papig mindenki elvetemült csaló” (Jer 6,10.13.15). Hóseás esetében nincs, legalábbis nem ismert az a kiváltó ok, ami a szeretet érzését gerjeszthetné. Házasságtörésről és paráznaságról olvasunk, melyek éppen ellenkező érzéseket kell, hogy kiváltsanak. Hóseás mégse tekinthet ezekre a körülményekre, és az isteni parancs – mint új kiváltó ok – értelmében a szeretet tetteit hajtja végre: megvásárolja az asszonyt, és kitartóan törődik vele, ezek az ő érzelmi kommunikációinak ismert elemei. A fennálló körülményeknek egyértelműen a harag érzését kellett volna kiváltaniuk, mégpedig ellenállhatatlan módon, ezt azonban Isten parancsa felülírja.

Korhoz és társadalomhoz kötötten beszélhetünk úgynevezett emocionális szkriptekről, azaz társadalmi elvárásokról, bevett forgatókönyvekről, melyek meghatározzák, hogy melyik szituációban, mely érzelmek mutathatók ki, és azok milyen módon manifesztálódhatnak, továbbá erre milyen reakció adandó vagy adható.⁴⁵ Hóseás isteni parancsra figyelmen kívül hagyja ezeket a szkripteket, ettől lesz jelképpé a prófétai érzelem. Hóseásnál ezért elsősorban nem prófétai szimpátiáról van szó, hanem szimbólumról, ahol a prófétai emóció jelképértékűvé lesz. A jelképes cselekedet által kommunikált érzelmek túlmutatnak a próféta és az asszony szeretetkapcsolatán, és egy magasabb rendű kapcsolat emocionális dimenzióira mutatnak rá.⁴⁶

---

⁴² VON RAD: *Az Ószövetség teológiája II.*, 74.

⁴³ Itt most eltekintünk a problematika részletezésétől, hogy a Gómerrel kötött házasság a Hós 1-ben miként viszonyul a házasságtörő nő megvásárlásához a Hós 3-ban. Az ezzel kapcsolatos vita máig nyitott.

⁴⁴ Lásd pl. Ám 3,8: *„Ha oroszlán ordít, ki ne félne? Ha az én Uram, az ÚR szól, ki ne prófétálna?”*

⁴⁵ GILLMAYR-BUCHER: *Emotion und Kommunikation*, 281.

⁴⁶ *„Hóseás igehirdetését bármely prófétánál erőteljesebben hatják át a személyes érzelmek, a szeretet, a harag, a családottság, sőt, a két ellentétes érzelem közötti feszültség. Azzal, hogy a próféta érzelmei parazsát Isten*

Elaine James az érzelmek parancsolhatóságát (pl. Deut 6,5; 12,11–12; Jer 1,8; Hós 9,1) abban látja, hogy bizonyos magatartásformák, viselkedés, cselekvési minták gyakorlása visszahat a cselekvő érzelmeire. Eszerint nemcsak arról van szó, hogy az érzelmek valamilyen külsőleg is érzékelhető módon manifesztálódnak, hanem adott cselekvés létrehívja az annak megfelelő érzelmeket.⁴⁷ Ezt figyelhetjük meg az Ez 6,11-ben, ahol Isten nemcsak prófétai ígét bíz Ezékielre, hanem olyan kísérő gesztusokat, melyek jelképes cselekedetként kifejezésre juttatják Isten érzelmeit. Nem érzelmet ad parancsba Isten, hanem meghatározott emocionális testbeszédet kér tőle: a „csapd össze a kezed, dobbants a lábaddal” gesztikuláció a prófétai/isteni felháborodás, felindulás nyilvánvaló kommunikálása.⁴⁸ Van, hogy az isteni parancs olyan cselekedetet kér a prófétától, mely valóban automatizmusként gerjeszt benne egy konkrét érzelmet, ahogyan Wagner is megállapítja. Ezékiel ganéjon sütött kenyere rettegést és aggodalmat kelt a prófétában (Ez 4, vö. Ez 12,17–19), Ézsaiás meztelenségéhez szégyenérzet társul, melyet a foglyok fognak érezni (Ézs 20). Ezek is jelképei lesznek egy-egy nagyobb volumenű érzelemnek, mely a népet érinti majd a jövőben.

Ezékiel próféta egy másik jelképes cselekedete szintén szorosan kapcsolódik az érzelmek kommunikálásához, valamint az érzelmi forгатókönyv felülírásához.

„Így szólt hozzám az ÚR igéje: Emberfia! Én most hirtelen halállal elveszem tőled azt, aki neked kedves, de te ne gyászold, ne sírass, könnyedet se hullasd! Csak halkán sóhajtozz, ne gyászold úgy, ahogy a halottakat szokták! Tedd föl a fejdíszedet, és kösd a lábadra sarudat, ne takard el a bajuszodat, és ne add a gyászolók kenyerét!” (Ez 24,15–17)

A feleség halálára (vagy haldoklására)⁴⁹ adott társadalmilag megkívánt érzelmi reakció a gyász, vagyis a veszteség miatt érzett fájdalom és szomorúság konvencionális és rituális kifejezése.⁵⁰ Az isteni parancs nem a szomorúság érzését tiltja meg, hiszen a házastárs elvesztése valószínűleg olyan külső körülmény, amely automatikusan a szomorúság szférájába vonja be

---

beszédére ruházza át – vagy fogalmazzunk inkább így: azzal, hogy Jahve a prófétát kitette ezeknek az érzelmeknek –, az isteni szó Hóseásnál forróvá és égetővé válik, ami ilyen intenzíven csak az ő üzenetére jellemző.” Lásd VON RAD: *Az Ószövetség teológiája II.*, 127.

⁴⁷ JAMES: *Emotions*, 826, vö. JANSSEN–KESSLER: *Emotionen*, 110.

⁴⁸ Kelvin G. FRIEBEL: *Jeremiah's and Ezekiel's Sign-Acts. Rhetorical Nonverbal Communication* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 283.) Sheffield Academic Press, Sheffield, 1999. 258.

⁴⁹ Nyelviileg elképzelhető, hogy a gyászrituálé tiltása a feleség halála előtti időre vonatkozik, azaz nem szabad Istent az ő döntésének megváltoztatására kérni (vö. 2Sám 12,13–23), lásd Ruth POSER: *Das Ezechielbuch als Trauma-Literatur*, (Supplements to Vetus Testamentum 154.) Brill, Leiden, 2012. 469–470.

⁵⁰ Vö. JAMES: *Emotions*, 825.

az érintettet, de a rituális gyász tiltásával Isten korlátozza az érzelmi kommunikációt, egyúttal az érzelmi feldolgozást. Az érzés nem teljesen kontrollálható, de az emocionális szkript felülírató, a szomorúság különböző manifesztációi akarattal befolyásolhatók.⁵¹ Ezékiel prófétának el kell hagynia a gyász nonvokális–nonverbális elemeit, mint a könnyezés, bajusz eltakarása, gyászolók kenyerének evése, saru levétele, fejdísz levétele; a vokális-nonverbális elemeit, mint a sírás; valamint a verbális elemeit, amilyen a siratóének/gyásznének éneklése.

A forgatókönyv átírásának persze lesznek a prófétában emocionális következményei, hiszen Ruth Poser, aki Ezékiel könyvét traumairodalomként olvassa, rámutat, hogy a rituális gyász megtiltása, illetve korlátozása a trauma állandósulásához, esetlegesen retraumatizálódáshoz vezet,⁵² vagyis a szenvedés prolongálódik. Ezékiel traumatizálása paradigmajellegű,⁵³ a meghoszszabbított szenvedés jelképes emóciónak tekinthető. Valós és átélt érzelem, mégis jelképe egy jóval nagyobb összefüggésben megjelenő szenvedésnek. Hóseáshoz képest megjegyzendő különbség, hogy Ezékiel a nép tagjainak leendő érzelmeit érzi, nem pedig Istenét.

Jeremiásnál is találunk hasonlót. A Jer 16-ban több olyan tiltást kap a próféta, mely érinti a próféta emocionális kommunikációját. „[...] *Ne menj be gyászolók házába, siratni se menj, részvétet se mutass irántuk! [...] Lakodalmas házba se menj be, és enni-inni ne ülj le közélük!*” (Jer 16,5*.8) Az isteni parancs értelmében tehát egy haláleset vagy egy házasságkötés által természetes módon létrehívott érzelmek nem jeleníthetők meg a prófétai kommunikációban. Hasonlóan a „*ne imádkozz*” visszatérő parancsában (Jer 7,16; 11,14; 14,11) Isten nemcsak a népért való közbenjáró könyörgést tiltja meg, hanem a néppel való prófétai együttérzést, illetve annak kommunikációját is.

A jelképes cselekedetek tehát a kommunikáció eszközei a prófétáknál, mely kommunikáció nem mentes az érzelmeiktől. Az érzelem viszont jelképes, mert nem felel meg a várt emocionális szkriptnek, nem következik a kiváltó körülményből, illetve a prófétai érzelmek tényleges kiváltó okává az válik, hogy az Úr szól a prófétájához.⁵⁴ Ez a külső körülmény, ez a parancs kíván meg olyan tetteket, és vált ki olyan érzelmeket, melyek szimbólumként kezdenek el működni, és válnak a próféta érzelmi kommunikációjában isteni üzenetté.

4. Következtetések

A fentiek alapján elmondható, hogy Wagner általános megállapításai az ószövetségi érzelmekről többnyire érvényesek a prófétai érzelmek esetében, mégis néhány kisebb eltérésben a prófétaság antropológiai sajátosságait fedezhetjük fel.

---

⁵¹ GILLMAYR-BUCHER: *Emotion und Kommunikation*, 287.

⁵² POSER: *Das Ezechielbuch als Trauma-Literatur*, 292–293.

⁵³ Uo, 354.

⁵⁴ Vö. KIPFER: *Angst, Furcht und Schrecken*, 31.

Sajátosnak tekinthető, hogy az alapvetően a nyugati gondolkodásra jellemző konceptuális metafora, mely az emberi testre az érzelmek tartályaként, tartóedényként tekint, egyértelműen megjelenik Jeremiásnál és Ézsaiásnál (Jer 6,11; Ézs 21,3) mint küldetésük része. A tartály-metafora egyik esetben sem feltételezi azonban, hogy az érzelem a test belsejében keletkezne, az adott érzellemmel való megtelés mindkét prófétánál csak átmeneti, az érzelem pedig kívülről érkezik, és kontrollálhatatlan a próféta számára.

Egy másik jellegzetesség az érzelmek és a kommunikáció összefüggésében tárul elénk. A próféták jelképes cselekvése, mely kommunikációjuknak egy sajátos formája, árnyalja Wagnernek azt a megállapítását, miszerint az emóciók kialakulása legtöbb esetben (külső) kiváltó okhoz köthető. Jeremiásnál és Ezékiel prófétánál azt látjuk, hogy a fennálló körülményekből (házasságtörés, házastárs betegsége/halála) következő érzelmekkel ellentétes érzelmeket kell kommunikálniuk. Az isteni parancs ezekben az esetekben a körülményeknél magasabb rendű kiváltó ok lesz, mely az érzelmi forgatókönyv átírását eredményezi.

Hangsúlyos végül az érzelmek szociális dimenziója is, mely alapján a prófétai tiszthez és a prófétai küldetéshez kapcsolódó emóciók olykor szimpátiaként, máskor szimbólumként írhatók le.

Felhasznált irodalom

- BALLA Ibolya: *A héber ׀ִגֵּה ige Isten 'megbánásával' kapcsolatos jelentései és használata az Ószövetségben*, in: Jaap DOEDENS – SZABÓ Előd (szerk.): *Coram Deo. Tanulmányok a 60 éves Németh Tamás tiszteletére*. PRTA, Pápa, 2018. 7–20.
- BUBER, Martin: *A próféták hite*, (ford. Bendl Júlia), Atlantisz, Budapest, 1991.
- DOMJÁN János: *A próféták lelke*, (Az Igazság és Élet füzetei 10.) Városi Könyvnyomda, Debrecen, 1937.
- FRIEBEL, Kelvin G.: *Jeremiah's and Ezekiel's Sign-Acts. Rhetorical Nonverbal Communication*, (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 283.) Sheffield Academic Press, Sheffield, 1999.
- GESENIUS, Wilhelm: *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, 18. Auflage, Springer-Verlag, Berlin–Heidelberg, 2013.
- GILLMAYR-BUCHER, Susanne: *Emotion und Kommunikation*, in: Christian FREVEL (szerk.): *Biblische Anthropologie. Neue Einsichten aus dem Alten Testament. (Quaestiones disputatae 237.)* Herder, Freiburg im Breisgau, 2010. 279–290.
- HESCHEL, Abraham J.: *The Prophets*. Peabody, Prince Press, ³2000.
- JAMES, Elaine: *Emotions I.: Hebrew Bible/Old Testament (szócikk)* in: Hans-Josef KLAUCK et al. (szerk.): *Encyclopedia of the Bible and its Reception*, De Gruyter, Berlin, 2013, VII. k. 825–827.

- JANSSEN, Claudia – KESSLER, Rainer: *Emotionen (szócikk)* in: Frank CRÜSEMANN (szerk.): *Sozialgeschichtliches Wörterbuch zur Bibel*, Gütersloher Verlagshaus, München, 2009. 107–112.
- KIPFER, Sara – SCHROER, Silvia: *Der Körper als Gefäß*, in: *Lectio Difficilior* 2015, 1. szám, <http://www.lectio.unibe.ch> (utolsó megtekintés: 2018. október 31.)
- KIPFER, Sara: *Angst, Furcht und Schrecken. Eine kognitiv-linguistische Untersuchung einer Emotion in biblischen Hebräisch*, in: *Journal of Northwest Semitic Languages*. 42. évf. 2016, 1. szám. 15–79.
- KRUGER, Paul: *Emotions in the Hebrew Bible. A Few Observations on Prospects and Challenges*, in: *Old Testament Essays* 28. évf., 2015, 2. szám. 395–420.
- MIRGUET, Françoise: *What is an "Emotion" in the Hebrew Bible? An Experience that Exceeds Most Contemporary Concepts*, in: *Biblical Interpretation* 2016, 24. szám. 442–465.
- MUMFORD, David B.: *Emotional Distress in the Hebrew Bible Somatic or Psychological?*, in: *British Journal of Psychiatry*. 160. évf., 1992, 1. szám. 92–97.
- MÜLLER, Katrin: *Lieben ist nicht gleich lieben. Zur kognitiven Konzeption von Liebe im Hebräischen*, in: Andreas WAGNER (szerk.): *Göttliche Körper – Göttliche Gefühle. Was leisten anthropomorphe und anthropopathische Götterkonzepte im Alten Orient und Alten Testament? (OBO 270.)* Academic Press–Vandenhoeck & Ruprecht, Fribourg–Göttingen, 2014. 219–237.
- POSER, Ruth: *Das Ezechielbuch als Trauma-Literatur. (Supplements to Vetus Testamentum 154.)*, Brill, Leiden, 2012.
- PREUSS, Horst Dietrich: *Theologie des Alten Testaments. Band 2.: Israels Weg mit JHWH*, Kohlhammer, Stuttgart–Berlin–Köln, 1992.
- RAD, Gerhard von: *Az Ószövetség teológiája. II. kötet: Izráel prófétai hagyományainak teológiája, Osiris, Budapest, 2001.*
- SCHMIDT, Werner H.: *Das Buch Jeremia. Kapitel 1–20., (ATD 20.)* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2008.
- SCHROER, Silvia – STAUBLI, Thomas: *Die Körpersymbolik der Bibel*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1998. 75–79.
- SMITH, Mark S.: *The Heart and Innards in Israelite Emotional Expressions. Notes from Anthropology and Psychobiology*, in: *Journal of Biblical Literature* 117. évf., 1998, 3. szám. 427–436.
- TÓTH Lajos: *A próféták lelki világa. Székfoglaló értekezés*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1926.
- UFFENHEIMER, Benjamin: *Prophecy and Sympathy*, in: *Immanuel*. 16. évf., 1983. 7–24.
- UFFENHEIMER, Benjamin: *Prophecy, Ecstasy, and Sympathy*, in: John A. EMERTON: *Congress volume: Jerusalem, 1986. (Supplements to Vetus Testamentum 40.)* Brill, Leiden, 1988. 257–269.
- WAGNER, Andreas: *Emotionen in alttestamentlicher und verwandter Literatur – Grundüberlegungen am Beispiel des Zorns*, in: Renate EGGER-WENZEL – Jeremy CORLEY (szerk.): *Emotions from Ben Sira to Paul, (DCLY 2011)* De Gruyter, Berlin, 2012. 27–68.

- WAGNER, Andreas: *Menschenkörper – Gotteskörper. Zur Einführung*, in: Andreas WAGNER (szerk.): *Göttliche Körper – Göttliche Gefühle. Was leisten anthropomorphe und anthropopathische Götterkonzepte im Alten Orient und im Alten Testament?* (OBO 270.) Academic Press–Vandenhoeck & Ruprecht, Fribourg–Göttingen, 2014. 23.
- WILDBERGER, Hans: *Jesaja. 2. Teilband: Jesaja 13–27.* (BK.AT 10/2), Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1978.
- WOLFF, Hans Walter: *Anthropologie des Alten Testaments*, Chr. Kaiser–Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh–München, 1973.
- WOLFF, Hans Walter: *Az Ószövetség antropológiája*, (Pápai Teológiai Könyvek) Harmat–PRTA, Budapest, 2001.
- ZWICKEL, Wolfgang: *The Iconography of Emotions in the Ancient Near East and in Ancient Egypt*, in: Renate EGGER-WENZEL – Jeremy CORLEY (szerk.): *Emotions from Ben Sira to Paul*, (DCLY 2011) De Gruyter, Berlin, 2012. 1–25.